

Kloka folk i svenskspråkiga Österbotten

Lectio praecursoria vid Helsingfors Universitet 25.2.2023

Karolina Kouvola
Helsingfors universitet

”Jag på jakt efter trollgubbar och häxor”, så skrev Valter Forsblom till Ernst Lagus, ordförande för Svenska litteratursällskapet i Finland, eller SLS, i juni 1916. Forsblom hade anlänt till Österbotten för att samla svenskspråkliga besvärjelser, ritualer och information om folklig läkning samt andra aspekter av folklivet. Jag befann mig på sätt och vis också på en jakt efter häxor när jag stötte på Forsbloms samling i Svenska litteratursällskapets arkiv. När jag började med min doktorsavhandling var jag mest intresserad av hur man har använt magiska ord för att påverka den synliga världen. Jag ville analysera varför vissa personer ansågs ha större magisk kraft än andra och vilka slags världsåskådningar som låg bakom sådana övertygelser. Jag var angelägen om att lära mig varifrån dessa krafter, och den auktoritet som var förknippad med dem, kom och hur de bildades. Min ursprungliga plan var att studera förhållandet mellan finsk- och svenskspråkiga berättelser om dessa så kallade häxor eller kloka människor, men ju mer jag bekantade mig med materialet i SLS:s arkiv, desto mer övertygad blev jag om att det svenskspråkiga materialet i sig var mer än tillräckligt för att besvara mina frågor.

Jag hade tre forskningsfrågor som jag valde att besvara. Den **första** var hur var de kloka uppfattats i det förmoderna svenska Österbotten i slutet av 1800-talet. Den **andra** var hurdana sägner man berättade om dem och till sist vad rykten kan berätta om sociala normer och deras överträdelser. Snart lade jag märke till att där finns en särskild aspekt som verkade skära över hela materialet, nämligen framställningen och behandlingen av det kloka folket som ”andra”. Min doktorsavhandling bestod av fyra delstudier. Tre av dem har publicerats som referentgranskade artiklar och en är godkänd för publikation. Alla de här delstudierna observerar olika synvinklar på processer som man har använt i sagor eller andra sägner om det andra folket om vilket man trodde eller skvallrade att de använde magi.

Bakgrunden till denna studie är det förmoderna Österbotten. Man kan inte säga att den förmoderna österbottniska landsbygden var periferi. Tvärtom, till exempel grundades Kimo bruk år 1703, vilket införde industrialiseringen i området. Senare reste folk långa sträckor från landsbygden för att arbeta i städer som Vasa och Nykarleby eller även till Amerika. Byarna i Österbotten var sammansvetsade och homogena till sina seder och traditioner. Den första finska provinsläkaren i Finland var Rudolf Hast, som började sitt arbete i Vasa 1749, och importerade den moderna medicinens tankar till Österbotten. I början av 1800-talet var många olika väckelserörelser aktiva i området och verkade på folkliga världsbilder. Det här var den miljö dit samlare Valter W. Forsblom och hans samtida kollegor anlände för att samla material som de ansåg vara nästan på väg att försvinna.

Det kloka folket

Jag har använt termen '*cunning folk*' i min doktorsavhandling. Jag bedömde att den engelska termen pekar på samma uppgift som man sade att det österbottniska kloka folket praktiserade, det vill säga, hitta förlorad egendom, förutsäga framtiden, hitta försvunna människor och boplatser och att bota sjukdomar särskilt orsakade av häxkonst eller av övernaturliga krafter bland annat. I Österbotten, som i andra områden, trodde man att det kloka folket kunde tillfoga magisk skada. De hade för vana att besöka kyrkogårdarna för att söka ingredienser för sina botemedel eller kunskap från de döda eller till och med från djävulen själv. Att besöka heliga kyrkogårdar på natten var ett brott mot sociala normer som i sägner är karakteristiskt för det österbottniska kloka folket. Man kallar den österbottniska botaren omlagare.

En annan grupp magiska användare, häxor, troddes påverka sina offer på ett ekonomiskt sätt genom att stjäla mjölklycka under årliga högtider som påsken, till exempel. Enligt sägner botade inte häxor sjukdomar såsom det kloka folket gjorde. Gränsen mellan häxor och det kloka folket är ändå tunn i narrativa kontexter och kategorier mellan häxor och det kloka folket överlappar ofta varandra. På engelska har båda orden *cunning* och *witch* även samma betydelserot, det vill säga "wise". Det finska ordet för en specialiserad magisk användare, *tietäjä*, syftar på ordet *tietää* 'att veta', och det svenska ordet *klok* i kloka folket antyder också kunskap eller visdom. Kunskap om magiska ord och ritualer är en vanlig egenskap hos ritualspecialister i olika regioner oavsett språk. Denna kunskap är hemlig till sin natur och ritualspecialisten sägs ha upprepat sin trollformel med en mycket låg röst så att inte ens den som blev helad kunde höra vad de sade. Eller så har man tänkt sig att vi också vet att där ibland fanns ganska mycket folk närvarande när trollgubben eller trollgumman upprepade sina magiska ord. I allmänhet trodde man att om någon hörde trollformler eller lärde sig de hemliga ritualerna skulle den kloka personen förlora sin makt. Om man också lärde ut dessa till äldre än man själv, förlorade ordet sin magiska kraft.

I den här doktorsavhandlingen har jag undersökt hur man såg magianvändare som "de andra" genom att kategorisera, stigmatisera och genom rykten kring en viss individ. Dessa sägner påverkade verkligheten och hur man såg på och mötte dessa människor i vardagen. Som jag nämnde i början var jag intresserad av hur ord påverkar verkligheten. Att andrafiera eller på engelska *other* en annan person är ett starkt medium för att omvandla osynliga ord till vardaglig handling som påverkar människors liv. I min avhandling har andra uppfattats som en social handling genom vilken en viss individ separeras från sin gemenskap med signifikanta berättelser. Dessa berättelser är kopplade till häxkonst och användning av magi.

Således, vad säger det analyserade källmaterialet om det kloka folket? Det kan förvåna dig liksom det förvånade mig, att det nästan inte säger någonting om de kloka. I stället berättar källmaterialet om trollgubbar och trollgummor, om trollkvinnor och trollkarlar. Ordet *troll* i sig är en andrafierande term. Det syftar på någon illvillig som bor utanför den mänskliga sfären, som Jari Eilola (2003) och Camilla Asplund Ingemark (2004) inom finsk historieforskning har diskuterat. I det här fallet syftar termen 'troll' också på trolldom eller på engelska *witchcraft*. Dessa trollkarlar och trollkvinnor i österbottniska sägner sades utöva magi på liknande sätt som den akademiska litteraturen beskriver att *cunning folk* agerar. De botade, hittade egendom och boplatser, identifierade tjuvar och besökte till exempel kyrkogårdarna.

En annan fråga är vem i det här fallet är "vi" som andrafierar "dem"? Det är allmogesamhället som producerar dessa sägner. Sägner bygger på gemensamma föreställningar om hur saker och ting ska vara och vad som är och inte är acceptabelt, med andra ord, sociala normer. Denna typ av dikotomi mellan in- och ut-grupper eller en in-grupp och en individ behövs för man ska kunna andrafiera någon (jfr. Staszak 2009, 43–44; Eilola 2004, 140). Dessa grupper är konstruerade via diskursiva praktiker (Eilola 2006, 36) som ligger bakom sägner och rykten insamlade från Österbotten vid 1900-talets början. Allmogen var redan på sitt sätt andrafierad som mer eller mindre primitiva människor, vars kultur folkloresamlarna trodde att de räddade och bevarade i arkivet. Till exempel, Lovisa Törndals grannar hade varnat Forsblom, att Törndal berättar inte sin magiska vetenskap till Forsblom, eftersom Törndal hade lovat det till djävulen. Forsblom själv skrev i sitt brev till SLS redaktör Ernst Lagus, att han hade Törndal i hans våld och Törndal berättade honom alla hennes magiska hemligheter (Brev från Forsblom till Lagus, 5/VII 1916, SLSA 623).

Källmaterial

Källmaterialet som jag tillämpade i min avhandling varierar beroende på varje delstudie. Trots detta ligger allt material som jag använde i Svenska litteratursällskapets arkiv i Helsingfors. Jag började samla in data genom att först läsa igenom relevanta avsnitt i boken *Finlands svenska folkdiktning* som innehåller folklore från svenskspråkiga delar i Finland. Efter att ha läst de här avsnitten blev jag säker på att det skulle finnas tillräckligt material för att ställa forskningsfrågor om användarna av magi och jag besökte arkiven för att samla in fler sägner om det kloka folket. Först bläddrade jag igenom den arkiverade sektionen om trollkunniga personer. Det visade sig snart att jag borde fokusera på en viss region i stället för att försöka analysera alla svenskspråkiga berättelser om människor som ryktas utöva magi eller häxkonst. Österbotten visade sig vara en bra kandidat för en mer detaljerad analys av finlandssvenska regioner. Vid sekelskiftet av 1900-talet var Österbotten föremål för många insamlingsresor eftersom det ansågs rymma den rikaste svenskspråkiga folkloretaditionen som bevarats i Finland. Det är därför så många folkloresamlare som Forsblom besökte Österbotten och samlade in relativt omfattande material om folktro i regionen, vilket resulterade i ett mångsidigt källmaterial. Som forskare var det spännande att känna igen namnet på personen som ryktades utöva häxkonst i en folkminnessamlaranteckning, såsom det hände med Lovisa Törndal, huvudpersonen i delstudie fyra. Det textuella källmaterialet är mångsidigt till sin natur. Vissa av texterna är mycket korta, bara en eller två rader som till exempel beskriver att en användare av magi ska ha sina tänder intakta, eller så kan de vara ganska långa sägner med flera händelser.

Dessutom tillämpade jag tidningsmaterial och för den fjärde delstudien en artikel från en släktforskarförening som berättade om nämnda Lovisa Törndal. Tidningsmaterial utökar möjligheterna för vad som kan sägas om folktro i en viss region. Mitt syfte var inte att motsäga tidningsmaterialet med folkliga berättelser utan i stället analysera hur det samtida offentliga samtalet hanterade det kloka folket.

Metoder och resultat

Källmaterialet ger inget svar på frågan om man verkligen trodde på dessa sägner. Dessa sägner visar ändå att det fanns en idé om hur en häxa eller en klok person betar sig. Om någon betedde sig i enlighet med detta knöts sägner om deras gärningar, verkliga eller inbillade, till personen och hen fick ett rykte om sig som trollgubbe eller trollgumma (Eilola 2009, 170).

Det kloka folket var inte den enda grupp av användare av magi i Österbotten som jag har diskuterat i min avhandling. När jag letade igenom materialet efter de två första artiklarna som jag analyserade med textinnehållsanalys, stötte jag på olika grupper av människor som blev tillsagda att utöva häxkonst. Deras användning av magi var i allmänhet skadlig och orsakade sjukdomar för människor och boskap, minskade förmögenheten i ett hushåll eller gjorde barn gråtande och olyckliga. I den första artikeln tillämpade jag Mary Douglas (1966, 130) trepartsmodell av de makter som kontrollerar förmögenhet och olycka i ett samhälle. Baserat på denna modell ansågs vandrare grupper av människor eller grupper som bodde i norr som ett magiskt hot som härrörde från utanför samhället. Häxor som stal förmögenheter från andra under årliga festivaler representerade hot som levde i samhället och kunde använda dess svaga punkter till sin fördel. Det tredje lagret i denna trepartsmodell är det kloka folket som är del av samhället. Det kloka folket själva beskrevs inte bara som botare utan också som människor som hade gjort en pakt med djävulen för att uppnå sina speciella krafter eller gjort en social överträdelse på något annat sätt. Det kloka folket kunde korsa kategorigränser för magiska användare i sägnerna eftersom de var både botare och välgörare i sina samhällen men kunde också utföra illvilliga handlingar. Resultaten av dessa två första artiklar tjänade sålunda som en grund på vilken jag byggde mina efterföljande analyser när jag riktade min uppmärksamhet mot de olika diskursiva praktiker där magiska användare andrafierades och även stigmatiserades.

I delstudie tre använde jag tidningsmaterial för att med diskursanalys analysera hur magiskt botande diskuterades i lokaltidningar. I den här kontexten har jag förstås diskurs som social praktik. Mitt mål var att kontextualisera dessa diskurser om magisk botning till deras sociokulturella miljö med diskursanalys. Tillsammans med ett teoretiskt ramverk för att studera stigma, som jag tillämpade från Link och Phelans (2001, 365–376) modell, upptäckte jag ett mönster med vilket magiska botare och deras patienter fick framstå som charlataner och godtrogna. Denna andrafierande diskurs var en del av moderniseringen av medicinen och det offentliga samtalet om hälsomyndigheter som ansågs vara mer effektiva och anständiga i sin läkning. I stället för att stämpla magiska botare som Djävulens följeslagare, framställde tidningarna dem som bedragare som gjorde sitt botande medan de var fulla för att lura sina kunder på deras pengar. Detta innebar en förändring i hur de magiska användarna framställdes i trosberättelser kontra tidningstexter.

När en person hade ett rykte som häxa eller klok person kunde konstruktionen av denna sociala identitet ibland bli en ond cirkel. Delstudie fyra är av hur karaktären Lovisa Törndal berättades om i lokaltidningen *Vasabladet* i slutet av 1800-talet och igen 1982 samt i lokala sägner bevisar detta argument. I denna onda cirkel agerade en person eller blev tillsagd att agera på ett speciellt sätt. Med andra ord påverkade hennes handlingar i det förflutna hur hennes beteende sågs senare. Detta ledde till andrafierande berättelser om henne där egenskaper som ansågs överträdande eller till och med antisociala kopplades till henne. Dessa berättelser gjorde henne mer tillbakadragen från sin gemenskap och fick henne att fortsätta agera på ett säreget sätt (Eilola 2004, 165; 2009, 160, 162). Ju mer offentlig en berättelse blir om att någon är eller agerar som en häxa, desto svårare blir det för personen att rätta till sitt beteende och agera enligt normer. Detta framgår även i min delstudie. Men Törndal gav inte vika för sitt rykte, hon använde det också till sin fördel, vare sig det var för att locka fler patienter som behövde helande eller få hjälp från sina grannar. När Forsblom besökte henne år 1916 blev hon främmandegjord som en expert inom magiskt helande och andra typer av magiska konster.

Slutsatser

Jakt på trollkarlar och häxor har inte varit en enkel uppgift. Eftersom Forsblom hade bråttom att samla så mycket material som möjligt innan det skulle försvinna från människor som kanske var ovilliga att dela med sig av sin information, har jag haft mina egna svårigheter att ta reda på vem som är en häxa eller en klok person och vem som inte är det. Således, var de kloka i Österbotten häxor, botare eller charlataner? Man kan säga, att de var det båda beroende på källan. Jag kan inte säga att doktorsavhandlingen erbjuder en heltäckande katalog över finlands-svenska trollkunniga personer i Österbotten vid 1900-talets början. I stället hoppas jag att den ger en inblick i hur häxor och det kloka folket har diskuterats i deras eget samhälle. I österbott-niska sägner förmedlades trollkunniga personer med rykten som speglar en kulturell modell för hur en häxa förväntades agera. De bryter mot sociala normer, de är fruktade men samtidigt respekterade som botare eller människor som kan återställa balansen i sitt samhälle genom användning av magi. Vi som människor kategoriserar olika aspekter av kulturen av naturen. Som Mary Douglas har hävdad används kategorisering för att kontrollera störningar och verbalisera det i ord. Kategorisering handlar också om att välja det lämpligaste studiematerialet och det teoretiska ramverket för att besvara forskningsfrågor. När jag gjorde val om vilka sägner jag väljer om dessa vissa individer finns det risk för att jag skriver in dem i en kategori som ytterligare skiljer deras livsberättelser från andra i deras samhälle. För att förhindra detta har jag gjort mitt bästa för att placera dessa sägner i ett sociokulturellt sammanhang såsom det framstår i tidigare forskning. Min avhandling hävdar att det kloka folket och individer med ett rykte som häxa i sägner utsågs till överträdare av kulturella normer. De motsäger modernism-ens ideal med magiskt botande och genom att representera traditionella föreställningar och seder. Även om de sades ha en stark luthersk tro, ryktades de också ha ingått en pakt med djävulen och de använde alkohol i sina ritualer, vilket är en ingrediens som var ogynnsam inom väckelserörelserna.

Källor

Arkiverad material

Brev från Forsblom till Lagus, 5/VII 1916, SLSA 623. Nationalbiblioteket.

Bibliografi

Asplund Ingemark, Camilla

2004 *The Genre of Trolls: the Case of a Finland-Swedish Folk Belief Tradition*. Åbo: Åbo Akademi University Press.

Douglas, Mary

1966 (2002) *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. New York: Routledge.

Eilola, Jari

2003 *Rajapainnoilla: sallitun ja kielletyn määrittelemisen 1600-luvun jälkipuoliskon noituus- ja taikuustapauksissa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

2004 Rajojen noituus ja taikuus. – Sari Katajala-Peltomaa & Raisa Maria Toivo (red.), *Paholainen, noituus ja magia – Kristinuskon kääntöpuoli. Pahuuden kuvasto vanhassa maailmassa*, 136–186. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. (Tietolipas 203.)

2006 Witchcraft, Women, and the Borders of a Household. – *Arv – Nordic Yearbook of Folklore* 62: 33–50.

2009 Gossip, Social Knowledge, and the Process of Social Stigmatisation. – Petri Karonen (red.), *Hopes and Fears for the Future in Early Modern Sweden, 1500–1800*, 159–183. Helsinki: Finnish Literature Society. (Studia Historica 79.)

Link, Bruce G. & Jo C. Phelan

2001 Conceptualizing Stigma. – *Annual review of sociology* 27(1): 363–385. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.27.1.363>.

Staszak, Jean-François

2009 Other/Otherness. – Rob Kitchin & Nigel Thrift (red.), *International Encyclopedia of Human Geography*, 43–47. Amsterdam: Elsevier.

Teksti perustuu FT Karolina Kouvolan väitöskirjasta *Cunning folk as other: Vernacular beliefs about magic users in premodern Swedish-speaking Ostrobothnian rural community* laadittuun lektioon. Väitöskirjan tiivistelmä on ladattavissa <http://hdl.handle.net/10138/353985>